

Een slechte tijd Een economische depressie in de Baronie van Breda in de achttiende eeuw

door

TON KAPPELHOF

Inleiding

Wanneer Thomas Ernst van Goor in zijn in 1744 verschenen boek over stad en land van Breda na eerst uitgebreid de stad te hebben behandeld, de tijd gekomen acht om ook het omringende land te beschrijven is hij lyrisch. De Baronie is ‘wegens deszelfs aangename gelegenheid, t’allen tyde zeer geroemt geweest, als in zich vervattende alles, ’t gene tot nut, voedzel, en verlustiging der inwoonderen strecken kan.’¹. Kortom: het is er goed toeven, vestig u hier, zo klinkt het anno 1744. Ook bij de beschrijving van de dorpen in de Baronie is hij steeds optimistisch. Overal is het goed toeven, al is er in Alphen en Zundert weinig vertier en veel heide, maar dat de plattelandsbevolking het moeilijk heeft, blijkt nergens. De werkelijkheid zag er heel anders uit: Staats-Brabant en dus ook de Baronie verkeerde in 1744 in een zware depressie die rond 1725 al zijn dieptepunt bereikte. In 1740 had weliswaar een opgaande lijn ingezet die overigens pas na 1750 merkbaar zou worden, maar dát kon Van Goor ook niet weten. Dat het helemaal niet goed ging wel, maar dat paste niet in zijn boek, dat was opgedragen aan de doorluchtige vorst prins Willem van Oranje, Van Goors baas bij wie hij in de gunst moest blijven. De prins kwam zelden in Breda of de Baronie en wist dus niet beter. Van Goors boek is een staaltje van public relations *avant la lettre*. In 1744 hadden bijna alle steden in de Republiek al zo’n boek, dat meestal geschreven was door een lid van het stadsbestuur en waarin werd verhaald over de geschiedenis van de stad, de heldendaden die door voorouders waren verricht en de grote mannen die er hadden geleefd. Vrouwen speelden toen in het openbare leven nog nauwelijks een rol, hoewel juist in de zeventiende eeuw geleerde vrouwen zoals Anna Maria van Schuurman opzien baarden, maar deze vrouwen waren hun tijd ver vooruit.

Een depressie is wat anders dan een crisis. Een depressie is langdurig, een crisis kort maar hevig. De depressie van de jaren dertig van de vorige eeuw begon met een beurscrisis in de herfst van 1929. Daarop volgde een ineenstorting van de wereld-economie. Een crisis maakt nog steeds meer indruk dan een depressie en leidde (en leidt) tot spectaculaire gebeurtenissen, en daarna tot een roep om overheidsingrijpen. Een in 1735/36 geschreven ambtelijk rapport geeft een aardig inzicht in de depressie die in Staats-Brabant aanving rond 1660 maar pas echt toesloeg na de vrede van Utrecht in 1713.² We geven eerst de context van dit rapport weer, vatten het daarna samen, waarna een analyse volgt van wat er aan de hand was. We sluiten af met de vraag hoe een depressie in de praktijk uitwerkte.

Een ambtelijk rapport uit 1736

In 1724 besloten de Staten-Generaal de belastingdruk in Staats-Brabant te verminderen. In een vergadering van afgevaardigden van de Raad van State en de Staten-Generaal hadden de staatsraden betoogd:

“de absolute noodwendigheid van het ontlasten en soulagement der goede ingezetenen van Staats Brabant en insonderheid van de Meyerye van ‘s Bosch als te seer verarmt om langer te kunnen dragen de al te seer drukkende lasten, welke van tijd tot tijd vermeerderd en verswaart zyn onaangesien het toenemen van derselver armoede en verloop...”

De Raad adviseerde enige belastingen te verlagen of tijdelijk niet te heffen, een fonds te vormen waarmee de torenhoge schulden van de dorpen konden worden afgelost en maatregelen te nemen om allerlei misbruiken in het bestuur van dorpen en kwartieren tegen te gaan.³ De Staten-Generaal reageerden een paar weken later met een lange resolutie waarin de adviezen van de Raad van State bijna helemaal werden overgenomen.⁴ Aangezien de Meierij van ‘s-Hertogenbosch er het slechtste aan toe was profiteerde dit district het meest van de belastingverlichting. Zo werd het hoofdgeld in de Meierij met de helft verlaagd, in de Baronie daarentegen maar met een kwart.⁵

De Raad van State baseerde zich op rapporten en inlichtingen van belastingontvangers uit Staats-Brabant. Deze lieden waren goed op de hoogte van de economische situatie. Zij hadden al vanaf 1713 gemerkt dat de belastingen met grote vertraging binnenkwamen en dat veel dorpen lieten weten absoluut niet te kunnen betalen, eenvoudigweg omdat er geen geld was.

De maatregelen van 1724 werden de jaren daarna nog aangevuld met extra lastenverlichting voor dorpen die het heel moeilijk hadden, maar deze lagen alle in de Meierij. De maatregelen waren tijdelijk zodat toen de termijn waarover ze liepen ten einde liep, de Raad van State, die hierover aan de Staten-Generaal moest adviseren, behoefte had aan informatie over hoe de zaken er inmiddels voorstonden. De raad wilde vooral weten of de lastenverlichting effect had gesorteerd en of de toestand was verbeterd. Op 16 december 1735 besloot de Raad daarom op advies van zijn financieel deskundige, de thesaurier-generaal, om de belastingontvangers in de districten van Staats-Brabant aan te schrijven dat zij uiterlijk op 1 april 1736 een rapport moesten indienen waarin vier vragen moesten worden beantwoord.⁶

Deze vragen kwamen erop neer dat Den Haag wilde weten of de belastingverlichting van 1724 had geleid tot een verbetering van de situatie, hoe de sociale en economische toestand nu was en of de in 1724 toegekende belastingverlagingen moesten worden voortgezet. Voor de Baronie waren het de ontvangers van de drie belangrijkste belastingen, de beden, de verponding en de gemene middelen, die moesten rapporteren. Beden en verponding drukten op het onroerend goed en leken tamelijk veel op de onroerendezaakbelasting (OZB) van nu. Eigenaar en huurder of pachter betaalden ieder een deel. De gemene middelen werden geheven in de vorm van een personele omslag waarbij de aanslag bepaald werd door de welstand zoals

deze geschat werd door mannen die in het dorp gegoed waren en een eed hadden afgelegd dat zij dat naar eer en geweten zouden doen.⁷ De ontvangers mochten ieder voor zich een rapport opstellen en hoefden niet te wachten op hun collega's die nog niet klaar waren. De Raad had geen bezwaar tegen tegenstrijdige meningen. Zoals in die tijd gebruikelijk moesten de rapporten bestaan uit 'bericht, consideratiën en advies'. Het bericht betrof de feiten, eventueel een verificatie van door anderen aangevoerde feiten, de consideratiën waren een beschouwing van de schrijver over de omstandigheden, wij zouden zeggen de context van het gebeurde, en het advies ten slotte hield in wat Den Haag naar het inzicht van de opsteller moest doen. Deze wijze van werken was in die tijd en nog lang daarna bij de overheid gebruikelijk.⁸ Het rapport over de Baronie dateert van 6 maart 1736 en werd als inkomende post in Den Haag geboekt op 20 maart van dat jaar.⁹

De Baronie in 1736: kommer en kwel

De drie ontvangers merken om te beginnen op dat de toestand sedert 1724 niet verbeterd, zoals Den Haag had gehoopt, maar verslechterd is. Dit komt doordat de prijzen van graan, boter en vee zijn gedaald zodat het inkomen van de boer nog lager uitvalt dan in 1724. Bovendien zijn veel dorpen getroffen door de veepest, een door een virus veroorzaakte besmettelijke ziekte onder het rundvee die hele stallen in enkele weken tijds uitroeit. En dan zijn er de grillen van het weer: nu eens is de zomer te heet en te droog, dan weer te koud en te nat. Gevreesd is ook de soms nog in juni optredende nachtvorst waardoor de boekweit bevroest. Dit gewas is geliefd in Brabant omdat het weinig van de grond eist, niet veel mest nodig heeft en een goede opbrengst geeft, als het ten minste niet vriest.

De ontvangers hebben zich terdege voorbereid door de lokale regenten, de schouten, secretarissen en schepenen, te polsen. Deze hebben vergaderd, gewikt en gewogen en zelf ook rapporten opgesteld die zijn bijgevoegd bij het ambtelijk advies. Het sub-rapport over de Baronie is ondertekend door de schout van Oosterhout, Simon Adriaan de Vries, die in 1713 was benoemd en een zekere Ruijghaver over wie verder niets bekend is.¹⁰ In dit rapport wordt nog eens flink uitgehaald. De toestand is lamentabel door de extreem lage prijzen en misoogsten, veroorzaakt door vorst en hagelslag zoals op 4 september 1735 toen alle boekweit, het vlas en de andere veldvruchten zijn neergeslagen. Een andere ramp is de ziekte onder het rundvee. Het gaat zo slecht dat er aan de lopende band executoriale verkopeningen plaatsvinden van boerenbedrijven die hun schulden niet meer kunnen betalen. Er valt dus, zo concluderen de ambtenaren, niet aan te denken om de belastingverlichting van 1724 af te schaffen.

De schrijvers gaan na een algemene uiteenzetting over tot de bespreking van alle dorpen in de Baronie. In Oosterhout is de wollenlakennijverheid verdwenen en veel kooplieden zijn verkast naar het nabije Geertruidenberg. De droogscheeders, die voor de kooplieden werkten, zijn ook vertrokken, maar hun vrouwen en kinderen zijn achtergebleven en moeten nu door het armbestuur worden onderhouden. De textielindustrie was arbeidsintensief en zette veel mannen, vrouwen en kinderen aan het werk. Bij het droogscheren werden met grote scharen de opstaande haartjes van

het wollen laken afgeknipt zodat de stof effen en glad werd. Hoe gladder hoe mooier en duurder de stof. De Oosterhoutse textielindustrie die zich toelegde op veredeling van wollen laken ging inderdaad in deze tijd ten gronde als gevolg van protectie uit Holland.¹¹

Roosendaal heeft evenals Oosterhout wel een haven maar het ligt te ver van de steden Breda en Bergen op Zoom om de bewoners in staat te stellen daar hun spullen op de markt te kunnen verkopen. Het onderhoud van de haven is een zware last. In Etten is de toren van de kerk in 1724 ingestort. Er is geen geld om deze te herbouwen. Bouw en onderhoud van kerktorens is in Brabant krachtens middeleeuwse statuten van het bisdom Luik, die nog steeds worden nageleefd, een zaak van het dorpsbestuur. De tiendheffer zorgt voor de klokken en het kerkgebouw. Ook Etten heeft een haven, de Laakse Vaart die van de Mark naar de Leur leidt, maar deze is dichtgegroeid met waterplanten waardoor er geen scheepvaart meer mogelijk is. De vervallen kerk en de onbruikbare haven zijn het resultaat van achterstallig onderhoud. Er is al heel lang geen geld meer. In Princenhage klaagt men over de sterfte onder het vee. Dongen is van nature slecht bedeed: het ene deel is te zanderig en ligt te hoog, het andere deel ligt te laag en staat dus vaak onder water. Vooral de landerijen aan de kant van 's Gravenmoer staan vaak blank. Terheijden heeft veel 'geabandonneerde' landerijen: dat is land dat de boer niet meer bebouwt omdat hij dan de grondbelastingen niet meer hoeft te betalen. Ook in Ginneken ligt veel land braak. Teteringen, dat ongeveer 900 hectare cultuurland heeft staat de meeste jaren onder water waardoor het land schraal wordt en de eigenaren het niet meer bebouwen. Gilze is een armzalig dorp dat bestaat uit gagelvelden en 'uigtgedolve gronden'. Gagel is een plant die van een vochtig milieu houdt en sterk ruikt. Het werd veel gebruikt om het bier een betere smaak te geven. De helft van de quote in de verponding kan in Gilze niet worden geïnd omdat de grondbezitters te arm zijn. De nog wel rendabele landerijen worden daardoor nog zwaarder belast omdat op de quote nooit korting wordt gegeven. Volgens de opvattingen van die tijd is de verponding namelijk een onveranderlijke belasting die dus geen rekening houdt met de economische conjunctuur. Zundert en Rijsbergen worden omringd door woeste en barre heide en er zijn bijna geen wei- en hooilanden. Alphen, Baarle en Chaam bestaan uit hoge, schrale landen en liggen ver van de steden. Ze hebben veel hakhout maar het loont niet wegens de transportkosten om dat in de steden of het nabij gelegen Tilburg, dat weliswaar juridisch een dorp is maar ongeveer evenveel inwoners heeft als Breda, te verkopen. De boeren gebruiken boombladeren als veevoer of ze moeten ver rijden om aan veevoer te komen.

Analyse

Anno 2011 kunnen we de hierboven weergegeven verschijnselen indelen in drie categorieën:

- a) structurele factoren
- b) economische conjunctuur
- c) rampen

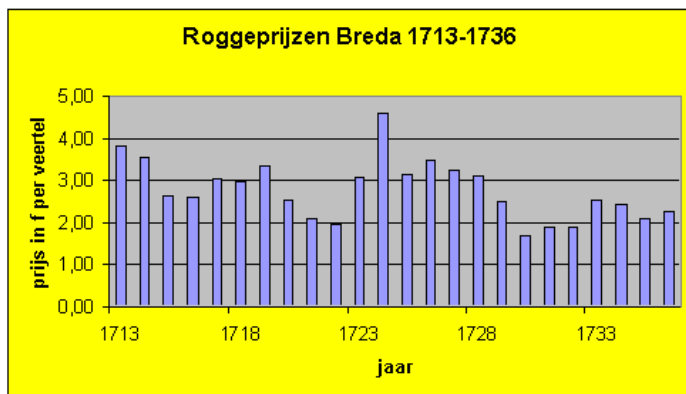
Structurele factoren zijn de ligging, de kwaliteit van de grond en de waterhuishouding. Hoe dicht er een dorp bij een stad ligt, waar markten zijn en consumenten wonen die boter, eieren, graan, vlees en brandhout nodig hebben, hoe voordeliger. De wegen in de Baronie zijn op een paar korte uitvalswegen van Breda na onverhard. Vervoer van goederen gaat langzaam en is duur. Wanneer de afstand tot de stad te groot wordt, is transport onrendabel. De boeren verkopen hun overschotten om aan contant geld te komen, dat ze weer nodig hebben voor eerste levensbehoeften en om hun hypotheek en de belasting te kunnen betalen. Het meeste wat ze nodig hebben om van te leven produceren ze op hun eigen bedrijf, maar er zijn onmisbare artikelen zoals zout, die op de markt gekocht moeten worden.

De Baronie bestaat overwegend uit zandige gronden. Zandgrond is gemakkelijk te bewerken, maar bevat van nature weinig voedingsstoffen en droogt in hete zomers snel uit. De Brabantse boer heeft zich in de loop der eeuwen daaraan aangepast en een landbouwsysteem ontwikkeld waarbij alles draait om het vee en de mest. Voor uitgebreide beschrijvingen verwijs ik naar de overvloedige literatuur.¹² De akkers moeten worden bemest. 'Wie niet mist, die mist', zo luidt het gezegde. Daarvoor heeft de boer zijn 'beesten', vooral koeien.¹³ De mest wordt zorgvuldig verzameld en vermengd met roggestro en heiplaggen met de 'aardkar' naar de akker gebracht en daar ondergespit. Dit is zwaar werk dat ieder jaar terugkomt. Het vee wordt gevoerd met gras, kruiden en hooi. Hoe meer 'groenland' de boer heeft, hoe meer vee hij kan houden. Een modale boer in de Baronie heeft 3-5 koeien en een paard. In de 'hoge' dorpen in de Baronie zoals Baarle en Zundert zijn maar weinig beken en rivieren en die er zijn zijn smal. Er is daar dus te weinig groenland. Veel gunstiger is de toestand in de noordelijke dorpen zoals Etten, Princenhage en Oosterhout die 'in het lage' een overvloed aan beemden hebben waar 's zomers gehooid wordt. Boeren uit de zuidelijke dorpen kopen of huren beemden, maar ze moeten de hooi dan wel per kar vervoeren naar hun woonplaats. De noordelijke dorpen hebben nóg een voordeel: ze hebben havens waar schepen uit Holland straatmest, een goed alternatief voor koemest, aanvoeren.

Laag liggen heeft ook zijn nadelen. Een overvloed aan water zorgt er zoals in Dongen voor dat het land zelfs 's zomers nat of drassig blijft wat tot gevolg heeft dat het gras verdrongen wordt door riet en bieren en andere voor het vee oneetbare planten. Bovendien kun je op nat land amper met een kar rijden.¹⁴

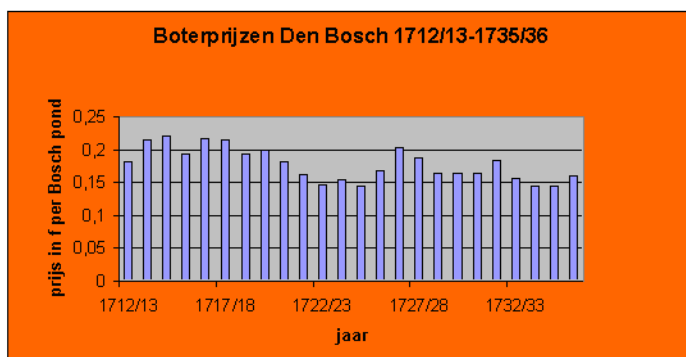
De trend

Vanaf 1713 daalden de prijzen voor agrarische producten inderdaad. Voor Breda beschikken we over roggeprijzen die het volgende beeld geven:¹⁵

1. Roggeprijzen Breda uitgedrukt in guldens per veertel rogge (85,71 liter)

Voor 's-Hertogenbosch hebben we ook boterprijzen verzameld. Hoewel 's-Hertogenbosch in een ander deel van Brabant ligt mogen we aannemen dat de Bredase boterprijzen zich op dezelfde wijze hebben ontwikkeld.¹⁶

2. Boterprijzen in Den Bosch uitgedrukt in guldens per pond.

De prijzen van boter en rogge daalden na 1713 inderdaad. Er waren wel uitschieters zoals bij de rogge in 1724, maar dat kwam door een misoogst. De constatering in de rapporten dat de boer minder verdiende is dus juist.

Rampen

Rampen waren in die tijd meestal een gevolg van buitenissig weer of van epidemieën onder mensen en dieren. Bij het weer lag het vooral aan de zomer, hoe de oogst uitviel. Daar kwam bij dat de boer minder middelen had om de gevolgen van

buitengewoon weer te compenseren. Hij kon niet beregenen, niet draineren, niets doen tegen ongedierte en niet laten inenten. Professionele dierenartsen waren er nog niet. Het landbouwbedrijf was dus veel kwetsbaarder dan tegenwoordig. Twee voorvallen konden rampzalig uitpakken: onweersbuien en nachtvorst in de lente. Onweersbuien waren een specialiteit van de maanden juli en augustus. De bliksem kon inslaan en de met stro gedekte boerenhoeve en zijn bijgebouwen in brand zetten. Een windhoos kon het koren platslaan en hagel kon het graan vernielen. In de achttiende eeuw werd het mogelijk de door donderbuien veroorzaakte schade aan de oogst te verhalen op het land dat dan de verponding en andere lasten kwijtschold.

Een verklaring opgesteld door de schepenen van Oosterhout in oktober 1722 laat zien hoe dat ging. Oosterhout verzocht de Staten-Generaal om 'remissie' (= kwijtschelding) van alle grondbelastingen omdat een groot onweer dat op 17 juni 1722 de hele Baronie heeft getroffen, veel vernield had.¹⁷ De boeren hebben meteen daarna opnieuw ingezaaid met boekweit, maar dan volgt er zware regen en koude waardoor ook deze oogst mislukt. Er zit geen zaad in het gewas. De boeren zijn al verarmd door de veepest die in Oosterhout huisgehouden had. Een staatje met een taxatie van de aangerichte schade toont echter aan dat maar een deel van Oosterhout was getroffen: Den Hout en Vraggelen in het westen hadden geen schade, het grootst was de schade in Leysen. In totaal was de oogst van 808 hectare land vernield wat neerkwam op een schadepost van f 42.737. Omgerekend in euros anno 2010 komt dat neer op een schade van €950.099 ofwel bijna een miljoen euro.¹⁸

Er zijn uit deze tijd geen meldingen van epidemieën onder mensen, maar des te meer van epidemieën van veepest. Deze door een myxovirus veroorzaakte ziekte trof Nederland in de achttiende eeuw zwaar. Bijna alle aangetaste runderen stierven eraan. Pas na 1777 begon men voorzichtig met inenten en luwde de ziekte.¹⁹ Deze woedt nu nog in Afrika. Ook daarover zijn verklaringen opgesteld terwijl vervoersverboden werden ingesteld die dan weer niet altijd werden nageleefd waardoor de uiterst besmettelijke ziekte toch weer oversloeg. In 1756 verklaart de magistraat van Oosterhout dat de ziekte daar heeft gewoed van 1716 tot 1721, en daarna weer onafgebroken van 1744 tot 1756 toe. In de laatste periode zijn er 6.638 beesten, zowel volwassen dieren als hokkelingen, gestorven. Daarop volgt een lijst van getroffen boeren met als koploper Ary Adriaanse van Loon in Middelwijk (de kom van het huidige Oosterhout) die 110 dieren is kwijtgeraakt.²⁰

Aan de rampen kunnen we ook nog de oorlog en zijn gevolgen toevoegen, maar deze deden zich tussen 1713 en 1783 –met een korte onderbreking van 1747-1748- niet voor. In de bronnen krijgen rampen meer aandacht dan de structurele en conjuncturele factoren. Dat komt onder meer omdat een ramp meer indruk maakte op de bevolking en op de overheid tot wie men zich wendde om compensatie.

Conclusie

De rapporten uit 1736 –er zijn er ook over de Meierij van 's-Hertogenbosch en het Markiezaat van Bergen op Zoom- werden opgemaakt op het moment dat de depressie op zijn dieptepunt was.²¹ De situatie was toen, zeker in de zuidelijke dorpen

van de Baronie, belabberd. De depressie werd veroorzaakt door een combinatie van dalende prijzen voor agrarische producten, grote schulden die waren veroorzaakt door de oorlogen die de Republiek tussen 1672 en 1713 had moeten voeren tegen Frankrijk en hoge belastingen. Daar kwamen nog rampen bij, zoals drie misoogsten achter elkaar in 1722-1723 en de veepest die vanaf 1714 regelmatig toesloeg en hele stallen leeg maakte. Wanneer het slecht gaat, komen rampen harder aan, maar zij zijn niet, zoals nog vaak wordt beweerd, de oorzaak van een depressie. De 'regenten' van de Baronie hadden derhalve alle reden tot klagen. Den Haag zag in dat het gehoor moest geven aan de berichten uit de regio. In 1724 werden de belastingen verlaagd en kwam er een regeling om de torenhoge dorps schulden af te bouwen. Den Haag had wel verder willen gaan, maar de zeer hoge staatsschuld met als gevolg zware rentelasten liet een verdere verlaging van de belastingen niet toe. Van Goor bericht zijn lezers over dit alles niets, want zijn oogmerk was om Breda en Baronie aan te prijzen als een oord waar het goed toeven was. Pas na 1750 verbeterde de situatie enigszins en kroop de economie op het Brabantse platteland weer langzaam uit het dal.

LIJST VAN GERAADPLEEGDE BRONNEN

Afkortingen

ASO	Archief Schepenbank Oosterhout
BHIC	Brabants Historisch Informatie Centrum
NA	Nationaal Archief Den Haag
NDR	Nassause Domeinraad na 1581
OAO	Dorpsarchief Oosterhout
R	Raad van State
RAT	Regionaal Archief Tilburg
SG	Staten-Generaal

Archieven

Nationaal Archief: Staten-Generaal, Resolutiën

Nationaal Archief: Raad van State, Resolutiën, Adviezen aan de Staten-Generaal, Ingekomen stukken.

Nationaal Archief: Nassause Domeinraad. Bundels met geselecteerde stukken over Oosterhout.

Regionaal Archief Tilburg: Dorpsarchief Oosterhout, Resolutiën. Notarieel archief Oosterhout, notaris A. de Grandt. Schepenbank Oosterhout, protocollen.

Brabants Historisch Informatie Centrum 's-Hertogenbosch: Rentmeester der Domeinen. toegangsnummer 9. Adviezen aan de Raad van State.

Literatuur

Adriaenssen, L.F.W., 'Het wolwerk in Oosterhout in de zeventiende en achttiende eeuw. Uit de schaduw van Breda, op de schouders van Tilburg, kort gehouden door Holland', in: *Jaarboek De Oranjeboom*, 52 (1999), p. 152-167.

Bieleman, Jan, *Boeren in Nederland. Geschiedenis van de landbouw 1500-2000* (Boom, Amsterdam 2008).

Crijns, A.H., en F.W.J. Criellaars, *Het gemengde landbouwbedrijf op de zandgronden in Noord-Brabant 1800-1885* (Tilburg 1987).

Goor, Thomas Ernst van, *Beschrijving der stad en lande van Breda* ('s-Gravenhage 1744).

Herders Konversations Lexikon (8 delen, Freiburg im Breisgau, 1902-1909).

Kappelhof, A.C.M., *De belastingheffing in de Meierij van Den Bosch gedurende de Generaliteitsperiode (1648-1730)* (Tilburg 1986).

Kappelhof, A.C.M., 'In de schaduw van de oorlog', in: R. van Uytven red., *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* (Zwolle 2004) 388-398.

Tijms W. ed., 'Prijzen van granen en peulvruchten', in: *Historia Agriculturae*, dl. XI-1 (Groningen 1977).

AANTEKENINGEN

¹ Van Goor, *Beschrijving der stad en lande van Breda*, 354.

² Kappelhof, 'In de schaduw van de oorlog'.

³ NA, Resolutie R. 8 september 1724. Zie over deze maatregel verder: A.C.M. Kappelhof, *Belastingheffing*, 114-117.

⁴ NA, Resolutie SG 20 september 1724.

⁵ Het hoofdgeld was in 1688 in Staats-Brabant ingevoerd als een vervanging van het gemaal, de accijns op meel dat bestemd was voor brood en pap. Het tarief bedroeg voor personen van zestien jaar en ouder een gulden, voor personen onder de zestien jaar de helft. Ook in het tot de Meierij van 's-Hertogenbosch behorende kwartier van Oosterwijk werd het hoofdgeld maar met een kwart verlaagd omdat de toestand er minder ernstig was dan in de andere drie kwartieren van de Meierij.

⁶ NA, Resolutie R. 16 december 1735.

⁷ Voor meer informatie: Kappelhof, *Belastingheffing*.

⁸ In 1973-1975 werd in het leger, zoals ik zelf als medewerker van de administratie van een compagnie heb kunnen constateren, nog steeds op deze wijze gewerkt wanneer bijvoorbeeld een dienstplichtig militair

een rekest indiende om vervroegd klein verlof. De boven hem staande commandanten, te beginnen bij de compagnie en eindigend bij de commandant van het eerste legerkorps, gaven op het formulier bericht, consideratiën en advies. De minister nam uiteindelijk het besluit.

⁹ NA, R, inv. nr. 824, rec. 20 maart 1736.

¹⁰ NA, NDR, inv. nr. 11.883, f 59r-60v.

¹¹ Adriaenssen, L.F.W., 'Wolwerk in Oosterhout'.

¹² Bieleman, *Boeren in Nederland*, 261-267 Crijns en Kriellaars, *Landbouwbedrijf Noord-Brabant 1800-1885*, 41-74.

¹³ Mest van koeien en gevogelte werd rond 1900 nog als de beste beschouwd, die van varkens als de minst werkzame, die van paarden zat daar tussenin. *Herders Konversations Lexikon* (dl. II, Freiburg im Breisgau, 1902) 1544-1547 (lemma Dünger).

¹⁴ RAT, ASO, inv. nr. 383, akte d.d. 10 februari 1711.

¹⁵ Tijms, Prijzen, 164-167. Een veertel is 85,71 liter.

¹⁶ Kappelhof, *Belastingheffing*, 377-378.

¹⁷ RAT, OAO, inv. nr. 13, f 130r-134v.

¹⁸ Zie de converter op: www.iisg.nl/hpw/calculate.php.

¹⁹ Bieleman, *Boeren in Nederland*, 212-218.

²⁰ RAT, OAO, inv. nr. 20, d.d. 15 april 1756.

²¹ NA, R, inv. nr. 824, rec. 20 maart 1736 (Markiezaat) en BHIC, RGD, inv. nr. 29, f 255v – f 270r (Meierij). Een rapport over het land van Cuijk, hoewel wel opgevraagd, kon niet worden opgespoord.